

ТРАКТУВАННЯ ПОНЯТТЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ ТА ЇЇ СТРУКТУРИ У СВІТОВІЙ І УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТОЛОГІЧНІЙ ДУМЦІ

У статті висвітлюється історія становлення терміна «політична еліта», розкриваються причини і наслідки трансформації його меритократичного змісту в альтиметричний, досліджуються сучасні підходи до розуміння змісту поняття на невербальному і альтиметричному рівнях, а також окреслюється структурування політичної еліти в межах останнього.

Ключові слова: політика, поняття, світ, думка, політичний рівень, політична еліта, державне управління, посада, опозиційна еліта.

В статье освещается история становления термина «политическая элита», раскрываются причины и следствия трансформации его меритократического содержания в альтиметрический, исследуются современные подходы к пониманию содержания понятия на невербальном и альтиметрическом уровнях, а также очерчивается структуризация политической элиты в пределах последнего.

Ключевые слова: политика, понятие, мир, мысль, политический уровень, политическая элита, государственное управление, должность, оппозиционная элита.

The article focuses on the development of the term «political elite», describes the reasons and the results of the transformation of its evaluational meaning into the authoritative meaning. It reveals the modern approaches to the meaning of this notion on the non-verbal and authoritative levels as well as describes the formation of the political elite in the authoritative understanding.

Key words: politics, notion, world, thought, political level, political elite, public administration, position, opposition elite.

Поняття політичної еліти займає чільне місце в категоріальному апараті політології, однак на сучасному етапі розвитку політичної науки не існує однозначного трактування його змісту, що на теоретичному рівні ускладнює операціоналізацію терміну.

Дана стаття становить спробу дослідження причин неоднозначності змісту поняття політичної еліти, підходів до її трактування і структурування.

Розгляд даної проблематики доцільно розпочати з періоду виникнення елітології, науки про еліту, становлення якої розпочалося у другій половині XIX століття з праць Г. Моски, В. Парето, Р. Міхельса.

Гаetano Моска виклав свої ідеї в праці «Елементи політичної науки», опублікованій у 1896 році. Згодом вона була перекладена на англійську мову і видана в 1939 році під назвою «Правлячий клас» [1]. Вчений у суспільній структурі виокремлював дві групи людей: тих,

які керують і тих, якими керують. Він писав: «У всіх суспільствах є два класи людей – клас керуючих і клас керуємих. Перший, завжди мало чисельний, виконує всі політичні функції, монополізує владу і насолоджується тими перевагами, які дає влада, в той час як другий, багаточисельний клас керується і контролюється першим...» [2]. Однак вчений у структурі правлячого класу вирізняв два прошарки: групу вищих лідерів, які займають ключові позиції, і групу інших осіб, які займаються поточними питаннями керівництва [3], яку він назвав «друга страта» [4].

Його співвітчизник, італійський вчений Вільфредо Парето висунув інший критерій приналежності до вищої страти суспільства, а саме здібність індивіда до тієї чи іншої діяльності, безвідносно до її виду і як синонім до поняття «вища страта», у його новому розумінні дослідник ввів у науковий обіг термін «еліта».

У виданому в 1915-1919 роках чотирьох-томному «Трактаті по загальній соціології» вчений визначав еліту як групу, утворену з людей, які є «найбільш продуктивними чи найбільш здібними», котрі мають найвищі показники в тій чи іншій сфері діяльності [1].

Сам термін «еліта», походить від латинського «*eligere*» і французького «*élite*», що означає «краще», «відібране», «вибране». Починаючи з XVII ст. він уживається для позначення товарів найвищої якості, а потім для іменування «обраних людей», передусім вищої знаті, а також привілейованих військовослужбовців. В Англії, як свідчить Оксфордський словник 1823 р., цей термін став прикладатися до вищих соціальних груп у системі соціальної ієрархії. Це поняття стали використовувати також у генетиці, насінництві для позначення кращих сортів та насіння. Однак термін «еліта» не вживався широко в суспільних науках до кінця XIX – початку XX ст., тобто до праць В. Парето [5].

В. Парето ускладнив привичну дихотомію класів (пануючий і підлеглий), виділивши у вищій страті дві підгрупи: правлячу та не правлячу еліти [6], що стало закономірним наслідком нового трактування поняття «вищий клас». У «Компендіумі із загальної соціології» дослідник пише: «... визначим тих, хто прямо чи опосередковано відіграє помітну роль в управлінні суспільством і складає правлячу еліту; інші утворюють не правлячу еліту» [2].

Вчений вказує на те, що не завжди представники правлячої групи відповідають тим якостям, яких потребує їхня посада і виключає подібних керівників зі складу правлячої еліти. Тобто В. Парето формулює дві ознаки входження до складу правлячої еліти: зайняття посади, завдяки якій індивід прямо чи опосередковано помітно впливає на управління суспільством і відповідність їй. Інакше кажучи, дослідник визначає належність до правлячої еліти за допомогою альтиметричного і меритократичного критеріїв.

Обов'язковість відповідності індивіда цим двом критеріям для визнання його членом правлячої еліти і лише першого для його віднесення до політичного класу вказує на неповну співвідносність цих понять, що свідчить про нетотожність змісту, який вкладали Г. Моска і В. Парето у термін, що згодом отримав назву «політична еліта», або просто «еліта» у його вузькому трактуванні.

У науковій літературі автором статті не було знайдено інформації про те, хто з науковців першим використав даний термін, однак на нашу думку логічно було б припустити, що поняття «політична еліта» в науковий обіг увів Р. Міхельс. Так як він одним з перших розмежував поняття «правляча» і «політична еліта» [4], закономірним наслідком чого стала поява нового терміну. Дослідник наступним чином трактував дані поняття: «Правляча еліта ... складається з людей, які вільно переходять від командних ролей у верхах однієї із пануючих

ієрархій до подібних ролей в іншій ієрархії. А політична еліта є важливою, але все ж частиною цієї структури» [4].

Однак згодом зміст даного терміну трансформувався і звівся до поняття правлячого класу Г. Моски. На думку італійсько-американського політолога Дж. Сарторі в такому розумінні даний термін в якості загальноприйнятої категорії було затверджено Лассуеллом. Вчений пише: «Лассуеллу, я вважаю, більш, чим кому-небудь іншому, термін «еліта» зобов'язаний своїм затвердженням в якості загальноприйнятої категорії, яка використовується при обговоренні конструкції, яку ми вслід за ним стали називати «моделлю правлячої еліти»» [7].

Дж. Сарторі приводить одне з типових визначень Лассуелла поняття політичної еліти: «Політична еліта є вищий володарюючий клас» [7]. Таким чином можна зазначити, що з цього періоду термін «політична еліта» назавжди втратив свій меритократичний зміст.

На думку Дж. Сарторі корінна трансформація Лассуеллом концепції Парето з одного боку була новим кроком у розвитку науки, з іншого отриманий позитив створив не менший за значенням йому негатив. Вчений пише: «... корінна трансформація концепції Парето – трансформація, достоїнству якої протистоїть не менший недолік. Достоїнство – аналітичного плану, воно є аналітичною перевагою, яка надає можливість відокремити альтиметричну характеристику (або характеристику по ознаці влади «де-факто») від якісного оцінювання. Недолік – семантичного характеру: чому потрібно говорити «еліта», абсолютно не маючи на увазі того, що цей термін значить, тобто виражає в силу свого семантичного значення» [7]? Дослідник вказує на те, що в результаті нового трактування терміну «еліта» в політичній науці зникло поняття, яке вказувало б на її якісну характеристику. І зазначає, що такої ситуації можна було б уникнути якби Лассуелл від позначення змісту паретівського поняття «правляча еліта» без його меритократичного аспекту використав інший термін, вільний від оціночності. Вчений пише: «Найвірогідніше Лассуелл звів термін «еліта» до значення «володіючі владою» заради дотримання принципу свободи від оціночних суджень; навіть якщо так, все ж, надаючи «еліті» нейтральну конотацію, він взяв на себе непотрібну працю, і при цьому сам створив проблему; він взяв на себе непотрібну працю, так як міг скористатися яким-небудь із уже існуючих нейтральних термінів. У Моски термін «політичний клас» вільний від оціночності. Володарююча група, контролююча меншість, маючі владу – все це теж вільні від оціночності терміни. Проблема ж він створив, принаймі для теорії політики тим, що введений ним новий зміст поняття «еліта» позбавив цей термінологічний ряд єдиного присутнього в ньому ціннісно навантаженого терміну» [7].

Звісно, не можна вважати, що Лассуелл директивно змінив зміст терміну, після чого його вживання у попередньому значенні стало забороненим, таких випадків у науці не буває, однак він позбавив поняття політичної еліти однозначності трактування, в результаті чого воно втратило певність змісту.

З погляду російської вченої О. Гаман-Голутвіної, у науковій літературі склалися три головних підходи до трактування поняття «політична еліта»: позиційний – установлює ступінь політичного впливу тієї чи іншої особи, урахувавши позицію в системі влади (до еліти відповідно до такого підходу належать, перш за все, члени уряду, парламенту тощо); репутаційний, заснований на виявленні рейтингу політика завдяки експертним оцінкам; такий, що базується переважно на виділенні осіб, які приймають стратегічні рішення [8], інакше кажучи концептуальний [9].

На думку автора статті останній підхід тотожний функціональному, який заснований на аналізі функцій, що виконуються елітами у соціально-політичній системі [10]. Згідно даного підходу, політичну еліту можна визначити як суспільну верству, що здійснює владу, забезпечує збереження та відтворення політичних цінностей і політичної системи загалом, діє з метою задоволення потреб та інтересів окремих соціальних груп або всього народу, користується певними перевагами свого суспільного становища [11].

Український дослідник Олексій Крюков вказує на те, що у сучасних умовах серед зарубіжних дослідників існує кілька підходів щодо визначення поняття еліта: ціннісний (аксіологічний), інституціональний і структурно-функціональний [5].

Прибічники ціннісного підходу (В. Парето, Л. Боден, Х. Ортега-і-Гасет, М. Вебер, А. Тойнбі, Д. Дюпре [9]) визначальною ознакою політичної еліти вважають духовний аристократизм, заслуги, особисту перевагу (культура, освіта, мораль, воля, фізичний стан одних людей над іншими [12]). В межах аксіологічного напрямку еліта трактується як: «досить вузьке коло людей, які перебирають на себе відповідальність за формування і підтримку фундаментальних цінностей і відповідальної позиції у сфері своєї компетенції» [13]. На нашу думку дане спрямування по-своєму змісту ідентичне репутаційному підходу. Український вчений Ю. Сурмін наступним чином розкриває його суть: «... репутаційне розуміння еліти ... припускає включення в неї людей з високою репутацією в різних сферах діяльності. При цьому найчастіше системоутворюючими факторами тут виступають авторитет, інтелігентність, моральна репутація людини, що зводиться в остаточному підсумку до його високого рейтингу в громадській думці» [14]. Дослідник зазначає: «У чистому виді цього підходу дотримувався видатний іспанський філософ Хосе Ортега-і-Гасет, що відносив до еліти людей, які володіють інтелектуальною і моральною перевагою, почуттям відповідальності» [14].

Інституціональний підхід до визначення еліти поширений у сучасній західній соціології. За цим спрямуванням еліта трактується як група осіб, які займають керівні позиції у впливових соціальних інститутах – урядових, економічних, військових, культурних [9]. Інституційний і позиційний підходи на наш погляд співвідносяться як ціле і частина: з позицій першого спрямування до політичної еліти входять особи, що займають керівні позиції у впливових соціальних інститутах, у другому лише у державних, тобто за інституціональним підходом правляча еліта синонімічна політичній, за позиційним політичною є лише остання. Українська дослідниця Н. Дармограй наступним чином розкриває дані спрямування: «Частина політологів та соціологів до політичної еліти суспільства відносять лише представників державно-владних структур і офіційних лідерів політичних партій та громадських організацій. В іншому напрямку в тлумаченні поняття «політична еліта» акцент робиться на політичних функціях її представників незалежно від їхньої формальної приналежності до політичних структур. У цьому разі до політичної еліти відносять осіб, які займають стратегічні позиції в розвинених суспільних структурах (державних, громадських чи приватних: у державно-управлінських органах, політичних партіях, громадських організаціях, війську, виробничих, освітянських, наукових, релігійних організаціях, у засобах масової інформації тощо), в руках яких, таким чином, сконцентровані великі економічні, фінансові, військові, наукові, інформаційні, політичні, ідеологічні, культурні та інші важелі, що забезпечують вплив на владні структури» [15]. Вчена зазначає, що «політична еліта у зв'язку з цим розглядається як неоднорідна, внутрішньо диференційована група, в межах якої можна виокремити вищу еліту – осіб, які безпосередньо впливають на прийняття, або приймають державні рішення та середню еліту – осіб, які «обслуговують» вищу: політологів, експертів-вчених тощо» [15]. Очевидно, що до середньої політичної еліти при інституційному підході відносяться також особи, рішення яких стосуються окремих регіонів держави.

У політичній науці осіб, які приймають політичні рішення називають елітою влади, а осіб, які впливають на їх прийняття, елітою впливу, тобто інакше кажучи володарюючою елітою. Українська вчена А. Колодій наступним чином розкриває таку диференціацію політичної еліти: «Ті керівні і управлінські працівники, які здійснюють владу за допомогою державних (включно з засобами примусу) інститутів, належать до еліти влади, а ті, що забезпечують вироблення і проведення певних політичних курсів фінансово, інтелектуально та за допомогою налагодження зв'язків з масами, формування громадської думки, входять до еліти впливу» [11].

Таким чином, на нашу думку, можна зробити висновок, що в межах інституційного підходу політична еліта поділяється за двома критеріями: меж влади, або впливу та належністю до якоїсь з цих груп, а згідно позиційного підходу вся правляча еліта не є політичною, остання трактується як частина володарюючої.

При структурно-функціональному підході (Г. Лассуелл, С. Ліпсет) головною ознакою еліти виступає високий статус у системі владних структур. До складу політичної еліти входять індивіди, які займають ключові командні позиції в найважливіших інститутах і організаціях суспільства (економічних, політичних, військових), здійснюючи в ньому найбільш важливі керівні функції, маючи визначальний вплив на вироблення і прийняття найважливіших для суспільства рішень [16]. Отже даний підхід вбирає в себе інституціональне та функціональне розуміння поняття «політична еліта».

Таким чином, на нашу думку, можна виділити наступні підходи до трактування змісту поняття «політична еліта»: ціннісний, або репутаційний; позиційний; інституціональний; концептуальний, або функціональний; структурно-функціональний.

Однак потрібно зауважити, що на рівні наукової практики дані підходи зводяться до двох спрямувань: меритократично-альтиметричного і альтиметричного.

Особи, які входять до складу політичної еліти за критерієм першого підходу дістали назву елітарної еліти, а другого – елітної [15].

Проте, перше не набуло інституціалізованого характеру, тобто воно не стало часткою вербальної структури визначень політичної еліти представлених у науковій літературі, а функціонує лише як неформальний ціннісний додаток до її альтиметричних трактувань. Прикладом такого додатку може слугувати трактування політичної еліти при структурно-функціональному підході українською дослідницею О. Лазаренко, яка пише: «Структурно-функціональний напрям наголошує на важливості функцій управління, які визначають владну роль людей, котрі їх виконують. Проте й за цим визначенням еліта – це не просто володарі, можновладці. Доступ до інструментів влади небезвідносний щодо, інтелектуальних, моральних якостей носіїв влади» [13]. Вчена зазначає, що це принципове питання для теорії і практики елітології [13].

У сучасній науці існує кілька варіантів структурування політичної еліти, які на нашу думку зводяться до трьох видів, що відповідають базовим альтиметричним підходам до її трактування (позиційному, інституціональному, функціональному).

У межах позиційного спрямування виокремлюються два трактування політичної еліти: вузьке і широке. Так український вчений М. Юрій, зазначає, до політичної еліти входять

особи, які приймають політичні рішення на державному рівні, а в більш широких трактуваннях до неї відносять політичних фігур середньої ланки [17]. Однак у двох випадках особи, що належать до політичної еліти мають займати відповідні офіційні посади, що є обов'язковим критерієм належності до неї, згідно позиційного підходу.

У рамках широкого трактування політичної еліти науковці виділяють її структуру наступним чином: вища, яка включає в себе провідних політичних керівників і тих, хто займає високі посади в законодавчій, виконавчій і судовій гілках влади (безпосереднє оточення президента, прем'єр-міністра, спікера парламенту, керівників органів державної влади, провідних політичних партій, політичних фракцій у парламенті). До її кола входять 100-200 осіб; середня формується з великої кількості виборних посадових осіб: парламентаріїв, сенаторів, депутатів, мерів, губернаторів, діячів різних політичних партій і суспільно-політичних рухів; адміністративна, в яку входить вища верства державних службовців (чиновництво), які займають вищі позиції в міністерствах, департаментах та інших органах державного управління [18].

Український вчений О. Крюков у структурі політичної еліти за критерієм шляху здобуття влади виокремлює дві взаємозалежні групи. Він пише: «На наш погляд, важливими характеристиками політичної еліти є наявність двох механізмів її рекрутування: шляхом призначення та шляхом виборів. Ці два механізми приводять до формування неоднорідності політичної еліти і дозволяють виділити в її структурі дві взаємозалежні групи: 1) групу, що утворює просунення, яке відбувається шляхом виборів (президенти, депутати всіх рівнів, лідери політичних партій); таку групу можна назвати політичною елітою у вузькому сенсі; 2) група, що формується шляхом призначення (міністри, інші чиновники, які очолюють управлінські структури державної влади)» [9].

У межах функціонального підходу також виокремлюється широке і вузьке розуміння політичної еліти.

У вузькому розумінні до неї належать лише ті люди, які безпосередньо зайняті прийняттям політичних рішень та організацією їх виконання [11]. У широкому розумінні до політичної еліти зараховують усіх, хто справляє істотний вплив на політичні курси держави: політиків, підприємців, вище офіцество, служителів церкви, керівників науки [11], тобто усіх осіб, які займають стратегічні позиції у державних і розвинених суспільних структурах, однак на відміну від позиційного і інституційного підходів за цим спрямуванням до неї належать також особи, які не мають офіційних посад, однак впливають на політичні рішення різного рівня.

У широкому трактуванні політичну еліту структурують за критерієм рівня її впливу,

український дослідник В. Русскін наступним чином розкриває склад вищої ланки політичної еліти: «виділяють вищу ланку влади, яка приймає стратегічні життєво важливі для всієї країни рішення, до цієї ланки входять не тільки посади офіційних посад, а й люди, які не мають високого статусу» [19]. Прикладом останніх, на думку вченого, виступають «олігархи пострадянських держав, які не займають, за деякими винятками, політичних постів і в той же час мають більшу силу, ніж просте парламентське «лобі»: вони можуть контролювати найбільш цінні економічні активи нації» [19]. До середньої ланки відносяться особи, рішення яких мають значення для окремих регіонів суспільства.

Порівнюючи критерії структурування політичної еліти в межах трьох підходів, можна зробити наступні висновки: в межах позиційного спрямування еліта стратифікується лише за критерієм офіційних владних повноважень; у рамках інституціонального підходу до цього

критерію додається структурування за межами впливу і відповідно проходить розділення між елітою влади і впливу; критерії функціонального підходу за винятком того, що в межах даного спрямування не наголошується на тому, що до еліти влади і впливу мають належати особи, які займають офіційні посади, ідентичні параметрам інституціонального підходу.

До складу політичної еліти, крім правлячої, також відносять опозиційну еліту і контреліту, тобто осіб, які за своїми якостями потенційно готові до державного управління [11].

Існують різноманітні типології опозиції, так за критерієм відношення до владних структур можна виокремити такі її види як: парламентська і непарламентська, остання поділяється на таку, що входить і не входить у регіональні структури влади; за критерієм відношення до політичної системи від лояльної до такої, яка прагне її корінних змін, або інакше кажучи антисистемної, остання отримала назву контреліти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Краткий энциклопедический словарь. / Под. ред. Борцова Ю. – Ростов-на-Дону. – «Феникс» 1997.
2. Мухаев Р. Политология. Хрестоматия ПРИОР. – М., 2000.
3. Голота В. Регіональні еліти: сутність, особливості формування, тенденції розвитку // Схід. – 1996. – № 4.
4. Чемакова С. Правящая элита Украины: сущность, особенности и противоречия формирования и функционирования. Авт. реф. канд. диссертации.
5. Пірен М. Політична еліта та проблеми політичної елітаризації українського суспільства // Вісник Української Академії державного управління при Президентові України. – 2001. – № 1.
6. История политических и правовых учений. Под. общ. ред. Нерсисянца. НОРМА. – М., 2001.
7. Сартори Дж. Вертикальная демократия // Полис. – 1993. – № 2.
8. Гаман-Голутвина О. Определение основных понятий элитологии // Полис. – 2000. – № 3.
9. Крюков О. Основні підходи до визначення концепції еліти в суспільно-політичній думці ХХ ст. // Актуальні проблеми державного управління. Випуск 4 (18) 2004.
10. Мандзій Л. Правляча політична еліта України: суть та етапи становлення. Авт. реф. канд. дисертації.
11. Політологія / За наук. ред. Колодій А. – К., 2000.
12. Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Шемшученка Ю., Бабкіна В., Горбатенька В. – «Генеза». – К., 2004.
13. Лазаренко О. Модернізаторська еліта і розбудова громадянського суспільства в Україні // Сучасність. – 2004. – № 2.
14. Сурмін Ю. Концептуально-методологічні аспекти формування і розвитку української політичної еліти. Збірка «Еліта і цивілізаційні процеси формування націй». – К., 2006.
15. Дармограй Н. Елітизація культурно-владних відносин. // Вісник Української Академії державного управління при Президентові України. – 2003. – № 1.
16. Теория элит. ELITARIUM 14 декабря 2003.
17. Юрій М. Політологія. – К., 2005.
18. Политология / Под. общ. ред. Грязновой А.М., 2007.
19. Русскін В. Проблема політичної еліти (аналіз поняття) // Політика: історія і сучасність. – Вип. 2. – Миколаїв – Одеса. – 2004.

Рецензенти: Багмет М.О. – доктор історичних наук, професор;
Гребенников Ю.С. – кандидат історичних наук, доцент.